

Helle Vandkilde, *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*, Jutland Archaeological Society Publications XXXII, 1996, Aarhus, ss.497.

Praca składa się z 12 rozdziałów i opatrzona jest 3 aneksami, obszerną bibliografią oraz 80-stronicowym, wyczerpującym katalogiem wyrobów metalowych z ziem duńskich z końca neolitu i początków epoki brązu. Zawiera ponadto 303 ryciny (łącznie: rysunki zabytków, mapy, tabele i wykresy).

Wstęp, potraktowany jako Rozdział 1 (s. 9-11), zawiera krótkie wprowadzenie czytelnika w wewnętrzną strukturę pracy. Kończy go lista używanych skrótów, odnoszących się do etapów i faz podstawowych zjawisk i kultur archeologicznych omawianych w prezentowanym opracowaniu.

Rozdział 2 (s.13-23) poświęcony jest prezentacji stanu badań. Omówienie tego zagadnienia uporządkowane zostało według kategorii źródeł, odgrywających podstawową rolę dla poszczególnych okresów omawianych w dalszej części pracy. Są to przede wszystkim: sztylety krzemienne

(s. 13-14), późnoneolityczne przedmioty metalowe (s. 14-15) oraz przedmioty metalowe z pierwszego okresu epoki brązu (s. 15-18), zwłaszcza siekiery płaskie (s. 18-20) oraz siekiery z podniesionymi brzegami (s. 20-22). Rozdział kończy krótki przegląd badań nad interpretacjami społecznymi (s. 22-23), odnoszącymi się do okresu przełomu epok neolitu i brązu w Danii. Autorka podkreśla powszechne obecnie traktowanie tego okresu (nie tylko zresztą na badanym obszarze) jako początków kształtowania się społecznych struktur hierarchicznych. Nie ma jednak – Jej zdaniem – zgody wśród badaczy co do tego, kiedy konkretnie i jak proces ten się dokonywał. Stwierdza jednak, że istnieje *consensus* dotyczący konieczności budowy empirycznych podstaw badania tych procesów, czemu ma służyć prezentowana praca.

Rozdział 3 ma charakter metodyczny (s. 25-32). Autorka prezentuje generalne ramy typolo-

giczne opisu podstawowych kategorii wytworów. I tak np. w przypadku siekier z podniesionymi brzegami (*flanged*; W. Blajer nazywa je siekierami z brzegami, por. Blajer 1990:19) wyróżnione zostały 4 podstawowe grupy (od A do D), które w toku analizy prowadzonej w dalszych rozdziałach pracy są prezentowane w bardziej dokładnych podziałach (por. Rozdział 6). Podobnie wprowadzający charakter mają listy typologicznych tendencji rozwojowych wśród siekier ogólnie oraz wśród siekier z podniesionymi brzegami w szczególności (s. 27-28).

Bardzo istotnym elementem rozważań prowadzonych w pracy są metaloznawcze analizy wytworów. Nie ma chyba w polskiej literaturze przykładu tak dogłębnej analizy metaloznawczej zrealizowanej w ramach opracowania archeologicznego. Czytelnik polski może być wprost zaszokowany stopniem rozwoju metodyki, ścisłością wnioskowań i ich potencjalną wartością w procesie wyjaśniania archeologicznego, jakie stoją przed nim dzięki badaniom metaloznawczym. Autorka wykorzystuje te możliwości w pełni, a Jej praca, pod tym względem, powinna być traktowana jako wzór do naśladowania. Możliwości te opierają się jednak na dużej ilości dokładnych analiz metaloznawczych, którym poddane zostały prawie wszystkie wytwory metalowe z Danii oraz na harmonijnej współpracy z metaloznawcą, w tym przypadku z P. Northover'em, autorem dwóch aneksów (Aneks 1, 2).

Dalsza część Rozdziału 3 zawiera wstępną prezentację podstaw analityki metaloznawczej oraz zasadnicze kategorie (grupy) wytworów (s. 29-32). Wiele uwagi poświęca tu Autorka m. in. wydzieleniu grup metaloznawczych stosowanych w analizie płaskich siekier miedzianych. Wyróżnione zostały 3 podstawowe grupy: 1 – o niskim poziomie zanieczyszczeń (*low impurity group*), 2 – o niskim do średniego poziomie zanieczyszczeń (*low to medium impurity group*) i 3 – o średnim do wysokiego poziomie zanieczyszczeń (*medium to high impurity group*). W ramach poszczególnych grup wydzielono ponadto po kilka odmian stopowych. Dla przykładu miedź z wyrobów kultury pucharów dzwonowatych z Holandii zaliczona została do drugiej grupy poziomu zanieczyszczeń (s. 30).

W Rozdziale 4 Autorka podejmuje problematykę stanu bazy źródłowej do badań wytworów metalowych z przełomu epok neolitu i brązu w Danii. Zarejestrowanych zostało w sumie 1126 miedzianych i brązowych przedmiotów oraz 44 złote. Znaleziono je na 911 stanowiskach, które z

kolei w tradycyjny sposób podzielone zostały na znaleziska pojedyncze (720), skarby (50) i groby (141). Autorka zastosowała tu konwencjonalną definicję skarbu: znalezisko więcej niż jednego przedmiotu bez kontekstu grobowego. Zauważmy, iż powszechnie stwierdzana jest arbitralność tak sformułowanej definicji (na gruncie polskim por. np. uwagi W. Blajera, Blajer 1992). Skarby podzielono na dwa typy, a mianowicie jednotypowe i wielotypowe, tzn. takie, w których wystąpił więcej niż jeden typ wytworów.

Autorka zajęła się także zagadnieniem patyny, wydzielając jej cztery odmiany: trzy z nich, a mianowicie czarno-brązowa, złotawa i brązowawozielona wiązane są ze środowiskiem wodnym. Do czwartej grupy zaliczone zostały wszystkie pozostałe odmiany, włączając w to szlachetną patynę zieloną, która zdaniem Autorki występuje zarówno w kontekstach mokrych, jak i – rzadziej – suchych. Z przedstawionych w pracy zestawień (s. 34-42) wynika, że patyna wskazująca na środowisko mokre obejmuje 54% znalezisk pojedynczych i skarbów oraz 2% grobów. Natomiast patynę środowiska suchego stwierdzono w przypadku 46% znalezisk pojedynczych i skarbów oraz 98% grobów. Większość stanowisk, dla których zachowały się wiadomości o kontekście znalezienia, związana jest ze środowiskiem mokrym. Znamienna jest informacja, że tylko 4 duńskie znaleziska pochodzą spod kamieni.

Innym interesującym zestawieniem jest przyrost bazy źródłowej w przeliczeniu na kolejne 10-lecia. Krzywa go obrazująca ma w przybliżeniu rozkład normalny, z maksimum przypadającym na lata 1876-1935. Współczesność porównywalna jest z latami 30-tymi ubiegłego stulecia, co może świadczyć, że w przypadku Danii, w pewnym sensie, wyczerpują się już zasoby źródeł metalowych z początku epoki brązu.

Rozdział 5 (s. 43-59) w całości poświęcony jest dogłębnej typologicznej analizie siekier płaskich, w ramach których Autorka wyróżnia 8 typów: 1 – o kształcie trapezowatym, z grubym obuchem (*thick butt*) i prostymi bokami (*straight side*), 2 – o kształcie trapezowatym, z cienkim obuchem (*thin butt*) i prostymi bokami, 3 – o bifacjalnie językowatym kształcie (*bifacial tongue-shaped*), 4 – o kształcie trapezowatym, z grubym obuchem i łukowato wygiętymi bokami (*curved side*), 5 – o kształcie trapezowatym, z cienkim obuchem i łukowato wygiętymi bokami, 6 – o kształcie trójkątą, 7 – o kształcie prostokątnym oraz typ 8 – prototyp siekier z podniesionymi brzegami

(*proto-flanged axe*). Na ogólną sumę 94 znanych z Danii siekier płaskich, najwięcej, bo 28, należało do typu 1, 24 do typu 2 oraz 12 do typu 8. Reszta typów reprezentują pojedyncze egzemplarze.

Tematem Rozdziału 6 (s. 61-128) jest analiza typologiczna siekier z podniesionymi brzegami (*flanged*). Jest to znacznie bardziej skomplikowane typologicznie zagadnienie w porównaniu z siekierami płaskimi. Wstępnie, w Rozdziale 3, Autorka wyróżniła wśród nich 4 klasy, które aktualnie dzielone są na kilka typów i odmian. Owe podstawowe klasy zdefiniowane zostały w następujący sposób: A – prymitywne siekiery z nisko podniesionymi brzegami (*primitive low-flanged axes*), B – rozwinięte siekiery z nisko podniesionymi brzegami (*developed low-flanged axes*), C – siekiery z wysoko podniesionymi brzegami (*high-flanged axes*), D – siekiery z wrębowatym (*barkowatym – shouldered*) przebiegiem brzegów (*nick-flanged*) i dłuta (*chisels*). Najbardziej liczne są klasy: C (183 artefakty) i A (171).

W ramach klasy A Autorka wydzieliła 10 typów: A1 – typ Emmen, A2 – typ Hjadstrup, A3 – typ Gallemose, A4 – typ Vørslev, A5 – typ Store-Heddinge, A6 – typ Æbelnæs, A7 – typ unietycki, A8 – typ pseudoirlandzki, A9 – prymitywny typ anglo-irlandzkich płaskich siekier brązowych oraz A10 – rozwinięty typ anglo-irlandzkich płaskich brązowych siekier. Najbardziej liczne są typy A3: (57 artefaktów), A4 (32) i A5 (31). Bardzo niewielki jest udział typu unietyckiego (A7 – 3 egzemplarze). Podobnie niewiele jest też typów iro-brytyjskich (A8-A10, w sumie 14 sztuk).

Klasa B dzielona jest na 5 typów: B1 – siekiery ze szpachlowatym (*spatulate*) ostrzem, B2 – typ Torsted-Tinsdahl, B3 – typ Virring, B4 – typ Langquaid, B5 – typ Langenfeld. Najbardziej rozpowszechnione są typy: B2 (47 artefaktów) i B3 (29).

Klasa C dzieli się na 6 typów: C1 typ Underåve, C2 – typ Hüsby, C3 – typ Oldendorf, C4 – typ Mägerkingen-Volsømagle, C5 – typ Oldendorf skrajny (*extreme flanged axe*), C6 – typ Smørumovre. Najbardziej liczny jest typ C3 (112 artefaktów), następny typ C1 liczy ich tylko 47.

Klasa D zawiera tylko 4 typy, w tym D1 – typ siekier Frizlar oraz dłuta: wariant A (D2) – symetryczne z obustronnym ostrzem, gdy $dł: szer < 7$, wariant B (D3) – z obustronnym ostrzem, gdy $dł: szer > 7$, wariant C (D4) – asymetryczne z jednym ostrzem. Jest to klasa w sumie bardzo nie-liczna. Najwięcej jest wytworów typu D4 (17 artefaktów).

Rozdział 6 kończy analizę typologiczną przedmiotów metalowych, w której Autorka skoncentrowała się tylko na niektórych, Jej zdaniem, najistotniejszych rodzajach wytworów. Pozostałe zostały potraktowane jako wyroby towarzyszące, a są wśród nich takie jak: sztylety, ostrza włóczni, szpile, ozdoby torsu i ramion. W pracy pojawiają się – przy okazji prezentowania poszczególnych znalezisk – różnorodne typy sztyletów, ostrzy włóczni czy szpil. Trudno jednak zorientować się, skąd one pochodzą i jakie są między nimi relacje typologiczne, genetyczne, czasowe i kulturowe.

W rozdziale 7 (s. 139-175) Autorka podejmuje tematykę chronologii. Rozpoczynają go zagadnienia chronologii relatywnej. Nie są one ograniczone jedynie do samych obszarów Danii. Wprost przeciwnie, Autorka dokonuje szerokiej analizy porównawczej, obejmującej tereny od Wielkiej Brytanii na zachodzie po Polskę na wschodzie; na południu natomiast sięga po Alpy i Kotlinę Karpacką. Schemat podziału chronologicznego oparty został na propozycji P. Reinecke'go (1924)¹. Jest to swoisty znak czasu. Podział P. Reinecke'go w wyjściowej wersji jest niespełna dwustronnicowym szkicem, dotyczącym zresztą zabytków ze strefy górnodunajskiej. Obszar Danii jest natomiast terenem, który miał – wraz z południową Skandynawią – bazowe znaczenie dla innego schematu chronologicznego, autorstwa O. Monteliusa (1885, 1900), nieporównanie lepiej rozpracowanego względem propozycji P. Reinecke'go. Tematem wartym głębszego zastanowienia metodologicznego jest problem, dlaczego dalszy rozwój chronologii relatywnej w Europie poszedł drogą uszczegółowienia schematu P. Reinecke'go, a nie O. Monteliusa? W tym względzie praca H. Vandkilde ma znaczenie przełomowe: jest pierwszym tak rozległym i gruntownym dziełem, które wprowadza na obszary skandynawskie opcję jednoznacznie pro-Reinecke'owską.

Rozdział rozpoczyna tabela ukazująca podstawowe duńskie podziały chronologiczne na tle Europy zachodniej, Wysp Brytyjskich i Europy centralnej, znana już z poprzedniej pracy Autorki (1990) (ryc. 1). Zauważyć warto, że stosowana tu nomenklatura H. Vandkilde różni się od wariantu znanego powszechnie w Europie centralnej. Choć nie jest to sprawa najważniejsza, winna być jednak wyjaśniona, gdyż może być przyczyną wielu nieporozumień. Obydwa schematy można synchronizować następująco.

¹ Por. dalsze uwagi na jej temat.

Ryc. 1. Tabela chronologiczna dla późnego neolitu (LN) i najwcześniejszej epoki brązu (Br) z terenów Danii, synchronizowane z chronologią w Europie centralnej i zachodniej (wg: Vandkilde 1996:140, Fig. 134)
 Abb. 1. Chronologietabelle zum Spätneolithikum (LN) und der frühesten Bronzezeit (Br) in Dänemark mit synchroner Chronologie Mittel- und Westeuropas (nach: Vandkilde 1996: 140, Abb. 134)

B.C.	EUROPA ZACHODNIA		POŁUDNIOWA SKANDYNAWIA	EUROPA CENTRALNA
	Wyspy Brytyjskie	Kontynent		
1500				
1600	Wessex II	Sogel-Wohlde	starszy okres epoki brązu etap IB	Br B1 wczesny etap środkowego okresu epoki brązu (kultura mogiłowa)
1700			starszy okres epoki brązu etap IA	Br A2 późny etap wczesnego okresu epoki brązu
1950	Wessex I	ceramika typu „Barbed Wire”	okres późnego neolitu (LN)	Br A1b środkowy etap wczesnego okresu epoki brązu (faza klasycyzmounietycka)
	późne Puchary Dzwonowate			
	środkowe Puchary Dzwonowate	typy Veluwe i Epimaritime Pucharów Dzwonowatych	LN I	Br A1a wczesny etap wczesnego okresu epoki brązu
2350	Puchary Dzwonowate typu Maritime		kultura grobów jednostkowych	Puchary Dzwonowate

wersja H.Vandkilde	wersja centralnoeuropejska
Brąz B1	Brąz B1
Brąz A2	Brąz A3 (ew. A2/B1)
Brąz A1b	Brąz A2
Brąz A1a	Brąz A1

Autorka nigdzie nie wyjaśnia, dlaczego użyła takiej nomenklatury, powołując się tylko przy jej wprowadzeniu (s. 139) na pracę P. Reinecke’go z 1924 r. Ów powszechnie cytowany artykuł, a ściślej notatka z posiedzenia „Fachgruppe für Vor- und Frühgeschichte Bayerns”, nie jest podpisany, nie ma więc pewności, czy w ogóle został napisany przez P. Reinecke’go. Równie prawdopo-

dobne jest, że napisał go ktoś inny, np. sekretarz tego posiedzenia „Fachgruppe”. Po zaznajomieniu się z jego treścią trudno nie dojść do wniosku, że oddaje on ówczesny stan badań. Z punktu widzenia obecnej wiedzy jest to jednakże mieszanina ocen prawdziwych, częściowo prawdziwych oraz błędnych. Z notatki tej można wyprowadzić zarówno formułę schematu chronologicznego stosowaną aktualnie w Europie centralnej, jak również jego wersję zaproponowaną przez H. Vandkilde. Na marginesie tej sprawy można zadumać się nad wspomnianą już karierą schematu P. Reinecke’go i całkowitym zaniechaniem dzieła O. Monteliusa.

Prowadzoną przez Autorkę analizę chronologiczną porównawczą, zwłaszcza dla najbardziej interesującej polskiego czytelnika Europy centralnej, można zaprezentować w formie tabelarycznej (ryc. 2). Dla ziem polskich Autorka użytkuje najlepsze aktualnie uporządkowanie tej problematyki, autorstwa W. Blajera (1990). Z innych „śladów polskich” zastanawiające jest traktowanie przez Autorkę cmentarzyska w Łękach Małych (obiekt ten pojawia się w książce na str. 141 i później przeplata się jeszcze przez jej strony kilkakrotnie). Przeciwstawia Ona Łęki Małe stanowiskom w Leubingen i Helmsdorf. Te ostatnie określa jako „pochówki książęce”, podczas gdy o Łękach Małych mówi jako o „bogatych pochówkach”. Czyniąc takie rozróżnienie Autorka na pewno miała coś na myśli. Czytelnik nie bardzo jednak wie co, gdyż nigdzie nie znajduje uzasadnienia dla powyższego rozróżnienia.

W przypadku Europy zachodniej i Wysp Brytyjskich podstawowe znaczenie dla chronologii relatywnej posiada dynamika zjawiska Pucharów Dzwonowatych. Autorka poświęca temu zagadnieniu dużo uwagi, a Jej wnioski można ująć tabelarycznie (ryc. 3).

Przy omawianiu relacji chronologicznych w ramach brytyjskiej sekwencji pucharowej Autorka porusza też problem dyskusji toczącej się wokół tezy o wczesnym datowaniu cmentarzyska w Singen (Krause 1988) i ewentualnych jej konsekwencjach dla wcześniejszego, niż powszechnie uznawany, początku kultury Wessex w południowej Anglii, kończącej tamtejszą sekwencję pucharową. Na cmentarzysku w Singen zarejestrowano wyroby nawiązujące do typów pochodzących z kurhanów armorykańskich, ściśle powiązanych z początkami kultury Wessex w Anglii (Gerloff 1975). Owa początkowa faza jest datowana przez H. Vandkilde na okres A1a epoki brązu. R. Krause, biorąc za podstawę wyraźnie wcześniejsze datowania 14C dla materiałów z Singen oraz zbieżne z nimi datowania bezwzględne kurhanów armorykańskich, wysuwa wniosek o konieczności wcześniejszego datowania także początków kultury Wessex. Przyjmując propozycję R. Krausego, należałoby ją więc datować na LN II. Autorka argumentuje jednak za poglądem tradycyjnym, wskazując na całą spuściznę klasycznej archeologii porównawczej oraz na najnowsze datowania bezwzględne brytyjskich Pucharów Dzwonowatych (Kinnes et al. 1991).

Z kolei Autorka (s. 147-160) podejmuje temat relatywnej chronologii skarbów (w sumie 39), posługując się zarówno metodą klasycznej matrycy

znalezisk i typów wytworów, jak i testami statystycznymi opartymi na analizie korespondencji. Pozwala Jej to wydzielić 3 grupy skarbów: najstarszą, związaną z LN II, środkową pochodzącą z okresu IA epoki brązu i ostatnią, datowaną na okres IB epoki brązu. Najstarszy horyzont odpowiada Jej zdaniem poziomowi klasycznounietyckiemu, a najmłodszy – najstarszej fazie kultury mogiłowej. Faza środkowa jest słabiej uzewnętrzniona w znaleziskach naszej części Europy centralnej (s. 152).

W prezentowanej pracy elementem analizy chronologicznej jest także problematyka metaloznawcza. Autorka stwierdza generalną zgodność zmian charakterystyk metaloznawczych wytworów z terenu Danii z tendencjami obserwowanymi równolegle w Europie centralnej. Omawiany rozdział kończy problematyka chronologii bezwzględnej (s. 163-175). Oparta jest ona na datowaniach 14C kalibrowanych wg pracy M. Stuivera i P. J. Reimer (1993) oraz na nielicznych datowaniach dendrochronologicznych (z osad palafitowych przedgórza alpejskiego i z grobów książęcych w Niemczech środkowych). Jak poprzednio tak i tu Autorka dokonuje szczegółowego przeglądu problematyki, obejmującego: kontynentalną Europę zachodnią, Wyspy Brytyjskie, Europę centralną, Grecję w okresie grobów szybowych oraz południową Skandynawię. Sytuacja na terenie Danii omawiana jest bardziej dokładnie, rozpoczynając od kultury grobów jednostkowych. Autorka prezentuje aktualny zestaw dat 14C dla każdego okresu wraz z diagramem ukazującym łączną kalibrację wszystkich dat z danego okresu. W sumie poszczególne okresy datowane są w Danii następująco: kultura grobów jednostkowych (faza Unter- i Grabzeit łącznie) 2860/2690 – 2480/2440 p. Ch., kultura grobów jednostkowych (faza Obergrabzeit): 2560/2300 – 2280/2080 p. Ch., LN I: 2400/2280 – 2010/1910 p. Ch., LN II: 1990/1890 – 1790/1690 p. Ch., okres IA epoki brązu: 1750/1700 – 1560/1480 p. Ch. oraz okres IB epoki brązu 1530/1470 – 1290/1210 p. Ch.

Rozdział 8 (s. 177-190) poświęcony jest wytwórczości metalowej z okresu LNI. Tutaj dopiero pojawiają się typy pozostałych wyrobów metalowych. Ich omówienie w takim porządku wynika więc z pierwotnego ustalenia ich chronologii, na podstawie „szkieletu”, jakim były dla Autorki uporządkowania dotyczące siekier. W efekcie jednak, w przypadku „pozasiiekierowych” znalezisk pojedynczych lub zbiorowych (np. metalowych lub krzemiennych), Autorka dopiero na tym etapie dokonać musi ich całościowej analizy chronologicznej.

Ryc. 2. Wzajemne relacje systematyk chronologicznych początków epoki brązu z różnych regionów Europy centralnej wg H. Vandkilde (1996:140-143)

Wyjaśnienia skrótów: Br – okres epoki brązu, KU – kultura unietycka, SN – późny neolit

Abb. 2. Wechselseitige Relationen der Chronologieschemen zu Anfängen der Bronzezeit in unterschiedlichen Regionen Mitteleuropas nach H. Vandkilde (1996:140-143)
Abkürzungserklärung: Br – Periode der Bronzezeit, KU – Aunjetitzer Kultur, SN – Spätneolithikum

Czechy (Moucha 1963)	Morawy (Ondraček 1967)	Dolna Austria (Neugebauer 1975, 1977, 1987)	Niemcy środkowe (Mandera 1953)	Niemcy środkowe (von Brunn 1959)	Polska (Blajer 1990)	Południowa Skandynawia (Lomborg 1973)	Niemcy południowe (Christlein 1964)	Południowo-zachodnia Europa centralna (Abel 1972)	Obszar nad środkowym Dunajem (Schubert 1973)	Niemcy południowe (Kubach 1977)	Niemcy południowe (Stein 1976)	Bawaria (Torbrügge 1960)	Bawaria południowa (Ruckdeschel 1978)	Austria (Mayer 1977)	Okresy epoki brązu wg H. Vandkilde (1996)
		klasyczna i późna faza grupy Veteřov-Böheimkirchen			skarby typu Czeszewo-Grodnica					„ältere Hügelgräberzeit“	Br B skarby z grupy 4		Br A2c Br B	faza Bühl-Niederosterwitz i faza Lochham-Wetzleinsdorf	Br B1
KU faza 6	KU faza 5 (wczesnowietrzeńska)	wczesna faza grupy Veteřov-Böheimkirchen		„niewielka ilość późniejszych skarbów z "Hortfund Horizont"“	skarby typu Pliszcz		etap 4	Bz A2 etap Renzenbühl	część fazy 3 faza 4	„jüngere Flachhockerzeit frühe Hügelgräberzeit“	etap III ornamentowanych grobów; część konfiguracji broni A2; skarby z grup 2-3	„kombinacja broni A2“ (częściowo)	Br A2b (faza szpil Malching)	faza Gemeinlebern III – Langquaid	Br A2
KU faza 5	KU faza 4		późna faza grupy Eger-Elbe i grupa Schlane	"Hortfund Horizont"	skarby typu Głogów	SN C	etap 3	Bz A2 etap la Bourdonnette (najbardziej prawdopodobny)	część fazy 3	„ältere Flachhockerzeit“ (schyłkowy z wpływami unietyckimi)	etap IIB ornamentowanych grobów; część konfiguracji broni A2; niektóre skarby z grupy 1	„kombinacja broni A2“ (częściowo)	Br A2a (faza Ösenkopfnadel)	faza Gemeinlebern II	Br A1b
KU faza 1-4	KU faza 1-3		wczesna faza grupy Eger-Elbe		skarby typu Siedlce	SN A-B	etapy 1-2	etap Salez-Neyruz	fazy 1-2 i częściowo faza 3	„älter Flachhockerzeit“	etap I-IIA ornamentowanych grobów; konfiguracja broni A1; większość skarbów z grup 1	„kombinacja broni A1“	Br A1a Br A1b	faza Gemeinlebern I i wczesna II	Br A1a

Ryc. 3. Wzajemne relacje systematyk chronologicznych brytyjskich Pucharów Dzwonowatych wg H. Vandkilde (1996:144-146)
 Abb. 3. Wechselseitige Relationen der Chronologieschemen von britischen Glockenbechern nach H. Vandkilde (1996:144-146)

Vandkilde 1996	Clarke 1970	Lanting, van der Waals 1972	Case 1977	Gerloff 1975
Wessex II (okres postpucharowy)				faza Camerton-Snowhill kultury Wessex
Wessex I (najmłodszy okres pucharowy)	bardzo późne groby z grupy S4	etap 7		faza armorykańsko-brytyjska kultury Wessex
okres późnopucharowy (faza pre-Wessex)	niektóre formy z grupy N2, częściowo N3 oraz N4, S1, S2, S3	etap 5-6	późna faza pucharowa	
okres środkowo-pucharowy	część grupy E, W/MR, N/MR, BW, WAng, N1/D, N2 i częściowo N3	etap2-4	środkowa faza pucharowa	
okres wczesno-pucharowy	grupa AOC i częściowo grupa E	etap1	?	

Tak też się dzieje w omawianym rozdziale, w przypadku płaskich sztyletów miedzianych (s. 180) i małych ozdób miedzianych (s.191), a zwłaszcza niezwykle istotnych złotych wytworów (s. 182-188), wśród których na uwagę zasługują szczególnie złote lunule. Zdaniem Autorki w LNI pojawiają się też pierwsze siekierki z nisko podniesionymi brzegami (low-flanged) typu Emmen i Hjadstrup.

Rozdział 9 (s. 191-210) zawiera omówienie wytwórczości metalowej z okresu LNII. Autorka zalicza do niego prawie wszystkie siekierki z podniesionymi brzegami klasy A, które w zdecydowanej większości były też, Jej zdaniem, produkowane na miejscu, w Danii. Ponadto z LNII związane są też nieliczne siekierki z klasy B (z typu B1) oraz część dłut z typu D2 i D3. Z innych wytworów metalowych na omawiany okres datowane są też sztylety z trójkątnym ostrzem, berła sztyletowe, małe ozdoby ze złotego lub miedzianego drutu (określane powszechnie niemieckim terminem Noppenring) oraz grube obręcze. Większość przedmiotów z LNII była wytwarzana na miejscu. Jedynie ok. 20% (w sumie 268 egzemplarzy) to importy, w przewadze pochodzące z kręgu unietyckiego, a tylko w mniejszości z iro-brytyjskiego.

W rozdziale 10 (s. 211-222) Autorka przedstawia wytwory z okresu IA starszej epoki brązu. Zalicza do nich zwłaszcza klasę B siekier z podniesionymi brzegami, dłuta typu D4, różne warianty ostrzy włóczni, sztylety z ostrołukowatym (ogival) ostrzem, naszyjniki z końcami zawiniętymi w

uszeko (niem. Neckring) oraz szpile z kulistą główką. Podobnie jak w okresie poprzednim ilość importów sięga tu do 20%.

Następny rozdział 11 (s. 223-257) zawiera prezentację wytworów metalowych z okresu IB starszej epoki brązu. Autorka umieszcza tu siekierki z podniesionymi brzegami klasy C, siekierki typu D1 oraz część dłut typu D4, sztylety z metalowymi nitami, miecze (m. in. typu Hajdúsámson-Apa), różnorodne typy, zazwyczaj zdobionych, toporów metalowych, ostrza włóczni (typu Bagterp, Valsømagle) i „szablówate” (wygięte) miecze (scimitars). W końcowej części rozdziału Autorka dokonuje szerszych porównań wytwórczości metalowej, obejmujących kilka okresów z przełomu epok neolitu i brązu. Stwierdza m. in., iż procent rodzimej produkcji wyraźnie zwiększa się z czasem. W okresie IB starszej epoki brązu już tylko minimalny procent (ok. 5) wyrobów uznanych został za importowane.

Ostatni, 12 rozdział pracy (s. 259-308) jest zatytułowany: „Technologia, innowacje i społeczeństwo. 2350-1500 p. Ch.”. Spełnia on rolę ogólnego podsumowania całej pracy.

W pierwszym rzędzie zaprezentowane tu zostało zestawienie dotychczasowych poglądów na temat różnic struktur społecznych, istniejących w Danii pod koniec neolitu i na początku epoki brązu. Późny neolit był dotychczas wyjaśniany w kategoriach początkowych etapów kształtowania się dyferencjacji wewnątrzgrupowej (pojawienie się

instytucji wodzostwa). Starszą epokę brązu część badaczy traktuje jako okres funkcjonowania społeczeństw z ukształtowaną już i w miarę stabilną klasą arystokracji rodowej (Brøndsted 1957-60; Kristiansen 1987; 1989; Jensen 1988).

Autorka w formie kilku pytań prezentuje tematy, jakie muszą być podjęte w ramach podsumowania całej pracy. Brzmiały one: czy społeczna hierarchizacja powstała czy też nie przed rozwiniętym etapem epoki brązu, a jeśli tak, to kiedy rzeczywiście miało to miejsce; jak szybko to nastąpiło i czy były regionalne różnice w tym procesie; czy zjawisko hierarchizacji rozwijało się także i potem, czy może społeczeństwo stało się na powrót bardziej egalitarne?

W dalszej kolejności Autorka prezentuje ramy metodologiczne modelu podsumowującego jej opracowanie. Wymienia przede wszystkim neomarksizm (lub marksizm strukturalny), uznając go za bardzo przydatny w badaniach długotrwałych procesów zmian kulturowych. Nadmienimy, że paradoksalne na pierwszy rzut oka predylekcje badaczy zachodnioeuropejskich (zwłaszcza skandynawskich) do stosowania teorii marksistowskiej, pozornie tylko mogą budzić zdziwienie. Marksizm jest przecież swoistą odmianą ekonomii, a takie pojęcia jak: produkcja, społeczna reprodukcja, kontrola: pracy, wartości materialnych czy wiedzy technologicznej, są bardzo bliskie cywilizacji zachodniej. Marksizm ten wynika więc mniej z teoretycznej adekwatności w nauce, lecz bardziej z praktyki życia codziennego „człowieka zachodu”. W sumie więc jest często naukowo zawołowanym błędem aktualizmu.

Drugim źródłem inspiracji metodologicznych jest Hodderowska szkoła studiów kultury materialnej (archeologia kontekstualna). Podkreśla ona aktywną kulturowo pozycję przedmiotów materialnych w kreowaniu nowych wartości, np. wykorzystywanie ich przez grupy o wysokim statusie do legitymowania swojego autorytetu oraz przez ludzi z nizin drabiny społecznej do manipulowania alternatywnymi stylami przedmiotów materialnych dla zmiany swojego statusu.

Trzecie podejście metodologiczne, uznane przez Autorkę za istotne w jej studiach, to teoria systemu światowego (*world system theory*). Jej bazowym założeniem jest teza, iż populacja ludzka tworzy swoją kulturę w trakcie interakcji z innymi kulturami a nigdy w izolacji, co ma wyraźny opozycyjny charakter względem poglądów wyrażanych w tzw. nowej archeologii. Ponadto Autorka uznaje za użyteczne inne rozróżnienia te-

oretyczne, jak model centrum-peryferia czy Renfrewowski model *peer politics interactions*.

Dalsze części rozdziału 12 są uporządkowane w ramach kilku podrozdziałów. W pierwszym z nich podjęta została problematyka produkcji (s. 262-266). Autorka stwierdza, iż w przypadku terenów Danii jedynym źródłem wiedzy o najstarszej metalurgii są wytwory. Brak jest tam znalezisk jakichkolwiek narzędzi służących do produkcji, form odlewniczych czy pozostałości warsztatów metalurga. Jeśli zaś chodzi o wytwory metalowe, to zauważalna jest wyraźna tendencja do zwiększania się ich ilości z okresu na okres, w przeliczeniu na jedno stulecie. Przykładowo w LN I jest ich tylko kilkanaście, podczas gdy w okresie IB epoki brązu – ponad 500 w jednym stuleciu. Ilość stanowisk archeologicznych jest generalnie proporcjonalna do ilości wyrobów metalowych będących w obiegu.

Początki lokalnej produkcji sięgają LN I i wiążą się zwłaszcza z ozdobami ze złotej blachy. Istniała też wówczas najprawdopodobniej lokalna produkcja płaskich siekierok miedzianych, co w sumie i tak nie zmienia zaskakującego wniosku, że najstarszą metalurgią w Danii było złotnictwo, a więc produkcja w metalu zawsze najwyższej notowanym na skali wartości i nie tak łatwym w obróbce metalurgicznej. Początki metalurgii wiąże Autorka z Pucharami Dzwonowatymi, które szeroko rozpowszechniły zdobycze metalurgii miedzianej i złotej po całej Europie. Wraz z pojawieniem się „kowali pucharowych” oraz z ich zasiedzeniem w Danii nastąpił początek procesu wprowadzania społeczności miejscowych (które długo jeszcze mogły zostawać poza zamkniętym kręgiem wiedzy metalurgicznej) w epokę metalu. W sumie, zdaniem Autorki, w trakcie LN I społeczna i ekonomiczna rola metalu była bardzo ograniczona.

W okresie LN II mamy już jasne dowody produkcji miejscowej, a argumentem jest tu stylistyka: wytwory skandynawskie posiadają bowiem specyficzny charakter, jednoznacznie odróżniający je od produktów z terenów ościennych. Miejscowa wytwórczość jest wówczas bardzo jednostronna i obejmuje praktycznie tylko siekiery z podniesionymi brzegami (*flanged*). Pozostaje to w wyraźnej opozycji do szerokiej gamy asortymentowej występujących wówczas importów. Autorka twierdzi przy tym, że ograniczenie miejscowej produkcji nie wynikało z barier technologicznych, lecz było raczej wyborem o podłożu kulturowym.

W następującym później okresie IA starszej epoki brązu obraz się w zasadzie nie zmienia. Na-

dal produkcja miejscowa jest bardzo jednostronna, choć obok siekier z podniesionymi brzegami obejmuje też ostrza włóczni.

Okres IB starszej epoki brązu zmienia tę sytuację radykalnie. Miejscowa produkcja obejmuje wówczas wiele typów i odmian wytworów brązowych.

O problematyce organizacji pracy miejscowych metalurgów wiemy bardzo niewiele. Autorka w tym miejscu dyskutuje z koncepcją wędrownych metalurgów, twierdząc, że kowale byli najczęściej osadzeni w lokalnym kontekście społecznym i ekonomicznym. Mieli swój warsztat w jednej wsi, będącej swoistą bazą, w trakcie swoich wypraw po okolicznych wsiach. Zauważyć należy, że model ten, przekonywujący dla stanów ustabilizowanej znajomości metalurgii, nie musi być jednak adekwatny dla jej początków. Ponadto trudno w tym miejscu określić, co właściwie Autorka rozumie przez koncepcję wędrownych metalurgów, gdyż nigdzie nie prezentuje jej szerzej. W przypadku początków metalurgii, która – w myśl twierdzeń Autorki – pojawia się w Danii w postaci ukształtowanej, może się okazać użyteczny model zakładający pewnego typu ruchliwość (mobilność) owych depozytariuszy tajemnicy, jakimi byli wówczas kowale. Trzeba na to wskazać tym bardziej, że Autorka nie prezentuje modelu wprowadzenia metalurgii na badany teren. Wspomina jedynie o istotnej roli fenomenu Pucharów Dzwonowatych w tym względzie i od razu skupia się na przemianach wytwórczości.

Aby pełniej opisać społeczną organizację wczesnej metalurgii Autorka, w celach porównawczych, podejmuje temat organizacji produkcji krzemiennej. Miała ona na terenach Danii tradycję długotrwałą i praktycznie każdy dorosły człowiek umiał zaspokoić swoje potrzeby w tym względzie. Autorka dochodzi więc do wniosku, że produkcja krzemieniarska nie doprowadziła do żadnego typu dyferencjacji społecznej, w efekcie której najlepsi krzemieniarze mogliby być np. włączeni do elit. Jest to jednakże pogląd kontrowersyjny. Nie można bowiem duńskiego krzemieniarstwa z końca neolitu traktować jako jednej całości. Nie jest przecież tym samym łupanie prostych odłupków i produkcja pięknie wypracowanych sztyletów. Może o tym świadczyć przypadek obszaru badanego przeze mnie. Z Kujaw znamy np. wiele przykładów miejscowego naśladownictwa jutlandzkich sztyletów krzemiennych, których jakość i stopień dopracowania diametralnie odbiegają od pierwowzorów, niewątpliwie znanych wytwórcy. Jeśli więc w tym, nie małym przecież, regionie nie

znalazł się nikt, kto mógłby wykonać dokładnie dopracowany sztylet krzemienny, świadczy to raczej o tym, że była to wytwórczość wymagająca szczególnej wiedzy. Należy więc wskazać na konieczność traktowania produkcji tych wytworów bardziej w kategoriach organizacyjno-społecznych stosowanych dla wytwórczości metalurgicznej.

Następny podrozdział Autorka poświęca funkcji i znaczeniu wyrobów (s. 266-275). Na wstępie podejmuje tu tematykę sztyletów krzemiennych, jako wytworów, które funkcją i znaczeniem były ściśle powiązane z początkami wytwórczości metalurgicznej w Danii ze względu na ogólną zbieżność w ich statusie. Potwierdzony zostaje pogląd, że w swojej esencji sztylety krzemienne były kopiami metalowych sztyletów z nitami (*metal-hilted*). Niemniej jednak patrząc na zasady depozycji można mówić, że krzemień i metal w LN I pozostawały w wyraźnej opozycji: metal był obcy i rzadki oraz występował w formie siekier, które były składane wyłącznie w skarbach i depozytach pojedynczych. Krzemień, zwłaszcza w postaci sztyletów i siekier, był miejscowy, o wiele łatwiej dostępny szczególnie w północnej Jutlandii i Danii południowo-wschodniej. Powiązany był ponadto ze sferą domową (zwłaszcza siekiery znajdowane były często na osadach) lub deponowany w grobach (głównie sztylety) oraz w skarbach i pojedynczych znaleziskach. Autorka wysuwa stąd wniosek, że oba te surowce miały wówczas charakter komplementarny: krzemień pełnił funkcje domowe i miał znaczenie w indywidualnym aspekcie życia społecznego (dar grobowy), podczas gdy metal odgrywał rolę w ramach rytuału grupowego (dar wotywny całej wspólnoty). Funkcja użytkowa płaskich siekier miedzianych była raczej niewielka. Były one bardziej egzemplarzami pokazowymi, choć na pewnej ilości ich egzemplarzy widoczne są ślady użytkowania.

W LN II podstawowym wytworem metalowym są siekiery z podniesionymi brzegami (*flanged*). Na podstawie zebranych informacji trudno jednak podzielić je na dwie osobne klasy siekier: pokazowe i robocze. Okazuje się bowiem, że podobne części poszczególnych typów mogą mieć lub nie mieć śladów użytkowania. Sposób depozycji siekier krótkich i nie zdobionych („roboczych”) jest bardzo podobny do sposobu deponowania siekier długich i zdobionych („pokazowych”).

Podobnie można opisać aspekt funkcjonalny i znaczeniowy siekier z okresu IA starszej epoki brązu. Metalowa produkcja obejmuje wówczas także wytwarzanie na większą skalę ostrzy włócz-

ni, co może świadczyć, że rozpoczął się wtedy proces spadku wartości prestiżowej siekier.

W okresie IB starszej epoki brązu dochodzi do funkcjonalnego i typologicznego podziału siekier z podniesionymi brzegami na robocze (typ Underåre, a zwłaszcza Oldendorf) i okazowo-wojenne (typ Hüsby i Mågerkingen-Valsømagle).

Następnie Autorka zatrzymuje się nad problemem relacji między siekierami krzemiennymi i metalowymi. Siekiery krzemienne znane są z osiedli z LN I oraz ze skarbów, aż do starszego okresu epoki brązu, co świadczy o stałej ich produkcji w tym odcinku pradziejów. W neolicie duńskim należały one do podstawowych wyznaczników władzy męskiej, były bowiem potrzebne mężczyźnie do karczowania lasu oraz do obrony swojej rodziny i klanu. Zdaniem Autorki, metalowe siekiery z podniesionymi brzegami z LN II miały podobne znaczenie. Wśród nich też nie zauważa się podziału na funkcję użytkową i społeczną. Proces rozdziału tych funkcji rozpoczyna się w okresie IA, by być już wyraźnie widocznym w okresie IB (podział na siekiery użytkowe i pokazowe – prestiżowe). Wtedy to, w ramach tej kategorii wyrobów metalowych dokonał się rozdział na aspekt produkcyjny i reprodukcji społecznej.

Autorka rozważa następnie zagadnienia sprawności poszczególnych typów siekier, zwłaszcza w odniesieniu do procesów deforestacji terenów Danii. Opiera się przy tym na eksperymentach, dokonanych przy użyciu siekier krzemiennych, płaskich miedzianych i brązowych z podniesionymi brzegami. Najwyraźniejsza różnica widoczna jest między pierwszymi i ostatnimi z wymienionych: siekiery z podniesionymi brzegami są co najmniej dwukrotnie bardziej sprawne od krzemiennych. Nadmienić tu należy, iż mimo tego, że siekiery krzemienne nie wykazują zbyt dużej sprawności, to jednak na podstawie posiadanych informacji palynologicznych wiadomo, że obszar północnej i zachodniej Jutlandii był już odlesiony od początku rozwoju kultury grobów jednostkowych (tzn. od ok. 2800 r. p. Ch.). Odbiło się to więc przy pomocy siekier krzemiennych i kamiennych. W okresie LN I ekspansja otwartego krajobrazu trwała nadal, zwłaszcza w zachodniej części regionu Limfjordu (północna Jutlandia), a więc w rejonie największej w tym okresie koncentracji wszelkich znamion prestiżu.

Zasadnicza zmiana społecznego znaczenia krzemienia i metalu następuje na przełomie LNI i LNII. Wraz z LNII zwiększa się wyraźnie ilość przedmiotów metalowych, zmniejsza się nato-

miast ilość sztyletów krzemiennych (najistotniejszych wówczas wyrobów z tego surowca na skali społecznej wartości). W LNII wytwory metalowe stały się więc podstawowym medium w kreowaniu statusu, w sensie wartości, prestiżu, rankingu i autorytetu społecznego. Wówczas to w obrębie wytworów metalowych ukształtowała się nadto podstawowa opozycja: przedmioty miejscowe i obce. Sądząc po sposobie deponowania każdej z tych grup, różniły się one wyraźnie swoim znaczeniem: wytwory importowane (egzotyczne) posiadały nadzwyczajną wartość. Autorka na koniec podkreśla też znaczenie niewielkiej grupy wytworów metalowych o specyficznej funkcji insygniów. Zalicza do niej berła sztyletowe oraz miecze (zwłaszcza typ Hajdúsámson-Apa).

Następny podrozdział, poświęcony kontekstowi społecznemu (s.275-294), Autorka rozpoczyna od rozważenia społecznego znaczenia poszczególnych typów znalezisk wytworów metalowych. Stwierdza rytualny charakter większości depozytów pojedynczych oraz skarbów: były to dary składane bóstwom przy specjalnych okazjach przez całą wspólnotę. Zwłaszcza w przypadku depozytów ze środowisk wodnych można mówić o jakiejś odmianie rytuałów przejścia, w których żywioł ten odgrywa zawsze bardzo istotną rolę. Autorka uznaje ponadto skarby i depozyty pojedyncze za depozyty wspólnotowe, ściśle związane z ideologią grupową, symbolizujące społeczność jako niepodzielną całość. Groby natomiast (depozyty grobowe) wiążą się z konkretnymi istotami ludzkimi. Posiadały one więc charakter bardziej zindywidualizowany. Relacje między skarbami rytualnymi i depozytami grobowymi mogą wskazywać na stopień stabilizacji danej społeczności. Dla przykładu, pojawienie się nowoukształtowanych elit wiąże się z bogato wyposażonymi grobami, jako symbolami i emanacjami władzy tych elit, podczas gdy elity bardziej już ustabilizowane chętniej deponują swoje wartości rytualne w skarbach ofiarowanych bogom. Przykładając ten model do sytuacji duńskiej, można więc powiedzieć, że w LN i okresie IA epoki brązu istniały elity skonsolidowane, podczas gdy okres IB epoki brązu charakteryzowany byłby przez kształtowanie się (wzrost) nowych elit (choć – zdaniem Autorki – przed okresem IB trudno mówić o istnieniu elit w normalnym sensie tego słowa).

Innym aspektem kontekstu społecznego są relacje jednostka-grupa. Początki kształtowania się tej opozycji sięgają, zdaniem H. Vandkilde, schyłku kultury pucharów lejkowatych, która –

szczególnie we wschodniej Danii – preferowała groby zbiorowe, podczas gdy w zachodniej części Danii stosowała najczęściej indywidualne pochówki w kamiennych skrzyniach. Ta opozycja stała się podstawą do wysunięcia koncepcji o funkcjonowaniu w początkach środkowego neolitu B (MN B), tzn. ok. 2850 r. p. Ch., dwóch odrębnych społecznie, materialnie i geograficznie grup etnicznych (Damm 1993:200-1). Przez cały MN B te odrębności podlegały jednak redukcji, która kontynuowała się też w LN. Sytuacja jest jednak wówczas skomplikowana. Następuje np. etap ponownego użytkowania (swoistej reutilizacji) grobów megalitycznych, a w mniejszym zakresie budowa megalitycznych skrzyń (hellekister). Staje się to głównym sposobem chowania zmarłych w północnej i wschodniej Danii. Groby indywidualne, zarówno pod- jak i bezkurhanowe występują w duńskim LN, z koncentracjami w północno-zachodniej Jutlandii na południe od Limfjordu i w Jutlandii zachodnio-centralnej, a więc tam, gdzie nie występowały groby zbiorowe. Autorka zauważa, że większe koncentracje skarbów wytworów metalowych z LN II pojawiają się w owej „komunalnej” części Danii, co potwierdzałoby wspólnotowe znaczenie najstarszych skarbów.

H. Vandkilde dokonuje następnie przeglądu grobów z LN I pod względem ich wyposażenia, by stwierdzić, że ujawniają one tylko ograniczony zasięg rankingu. Ówczesnych społeczności nie cechował więc ostry podział zarówno w odniesieniu do statusu jak i do wartości. Do podobnych wniosków prowadzą też obserwacje poczynione w odniesieniu do przemian struktur osadniczych, typów zabudowy, depozytów rytualnych i grobów pochodzących z tego okresu. Był to jednak świat „czysto męski”. Kobiety były całkowicie wyłączone od partycypowania we władzy. Tego typu hierarchia płci widoczna jest już od początków kultury grobów jednostkowych.

Ogólnie więc Autorka opowiada się za poglądem, iż w LN I struktura społeczności była raczej prosta, a ranking społeczny opierał się raczej na mobilizmie i współzawodnictwie niż na dziedziczeniu lub sztywnym rozróżnieniu wiekowym. Jedynie w okolicach Limfjordu sytuacja społeczna była bardziej skomplikowana. Groby są tu bogaciej wyposażane. Autorka podkreśla, że w tym regionie możemy mieć do czynienia ze zjawiskiem współwystępowania na jednym małym obszarze dużej ilości grup, co prowadziło do wyższego stopnia współzawodnictwa międzygrupowego.

LN II jest etapem, kiedy podstawowym wyznacznikiem statusu społecznego stają się metale. Następuje też proces zastępowania siekier krzemienych przez metalowe, produkowane z różnych stopów miedzi. Informacje grobowe są stosunkowo nieliczne i wiążą się przede wszystkim z kolektywnymi grobowcami skrzyniowymi i megalitycznymi. Rzadkie w grobach są sztylety krzemienne z rękojeścią w kształcie rybiego ogona, natomiast bursztyn znika prawie całkowicie. Ówczesne groby można zatem opisać jako pozbawione znamion zróżnicowania wartości i statusu. Wyroby metalowe występują przede wszystkim w formie skarbów i znalezisk pojedynczych, co wskazuje, iż pozostają one nadal własnością całej społeczności. Rytualne depozyty z LN II wykazują wyraźne ustrukturalizowanie, co świadczy o ujawnieniu się wówczas bardziej wyrazistej dyferencjacji międzygrupowej. W okresie tym nie dopatruje się też Autorka wyraźnego wzrostu znaczenia jednostki. Istotną wartość dla charakteru zmian między LN I i LN II ma zjawisko pojawienia się długich domów, co potwierdzałoby także przewagę elementu wspólnotowego nad indywidualnym.

Okres IA epoki brązu jest strukturalnie bardzo podobny do LN II. Zwyczaje grobowe praktycznie nie ulegają zmianie. Nadal większe znaczenie posiadały grobowce kolektywne. W sumie więc Autorka wnioskuje o ciągle istniejącej wówczas hierarchii wartości nakierowanej na grupę, choć zauważalne jest (np. poprzez bogatsze niż dotychczas dary grobowe) zwiększenie się oznak wzrostu autorytetu poszczególnych jednostek.

W okresie IB epoki brązu podstawowym zjawiskiem źródłowym jest wyraźny wzrost ilości znajdującego się w obiegu metalu oraz poszerzenie repertuaru produkowanych wyrobów. Indywidualne groby kurhanowe stają się wówczas o wiele częstsze; wyposażane są też w przedmioty, które w okresach poprzednich zarezerwowane były dla skarbów; znalazły się więc w grupie znalezisk z najwyższego poziomu rankingowego. Ponadto w okresie IB następuje regionalizacja dystrybucji przedmiotów metalowych. Wyodrębnić można strefę I (północna, centralna i wschodnia Dania) i II (południowa i zachodnia Dania), z przybliżoną granicą biegnącą po linii Aarhus – Lemvig na Jutlandii. Są one najwyraźniej widoczne wśród znalezisk z przedmiotami notowanymi najwyżej na skali wartości społecznej. Na podstawie m.in. tych obserwacji Autorka wnosi o początkach kształtowania się właśnie w tym ok-

resie owej ekskluzywnej mniejszości, dla której rezerwuje się słowo „elita”. Zjawiska związane z jej kształtowaniem są bardziej widoczne w strefie I niż II.

Ostatni podrozdział dotyczy relacji przestrzennych (s. 294-305). Najstarsza produkcja wyrobów metalowych wiąże się w LN I z terenami wokół Limfjordu, na których zarejestrowano też najwięcej oznak cech Pucharów Dzwonowatych. Przetapiane tam złoto pochodziło zarówno ze źródeł zachodnio- jak i centralnoeuropejskich. Miedź natomiast najbliższa jest miedzi holenderskich Pucharów Dzwonowatych i miedzi typu Ösenring oraz typu Singen. Region Limfjordu wiąże Autorka z zachodnioeuropejską strefą Pucharów Dzwonowatych. Natomiast w Danii wschodniej i centralnej obserwuje się cechy, wskazujące na kontakty z wczesną kulturą unietycką oraz (lub) ze strefą wpływów unietyckich na południe od Bałtyku. W sumie Autorka wydziela dwie prowincje relacji typu peer polity na terenie Danii w LN I: region wokół Limfjordu, związany z zachodnioeuropejską strefą Pucharów Dzwonowatych oraz region centralnej i wschodniej Danii, łączący się – poprzez Bałtyk – z Europą centralną, a w jej ramach z prowincją wczesnej kultury unietyckiej.

W LN II zmienia się mapa rozprzestrzenienia wyrobów metalowych w Danii. Ich główne centrum znajduje się teraz w jej części centralnej i wschodniej. Jest to region nadal powiązany z Europą centralną, zwłaszcza z będącą wówczas w rozkwicie kulturą unietycką. W ramach strefy unietyckiej kontakty społeczności duńskich wiązały się, zdaniem Autorki, z północną jej partią, zwłaszcza z terenami Niemiec środkowych. Z tamtejszych też złóż (zwłaszcza usytuowanych w górach Harzu) pochodził w większości metal użytkowany wówczas w Danii. Autorka ocenia, że w Niemczech środkowych doszło do przejścia kontroli (swoistej monopolizacji) nad produkcją i cyrkulacją wyrobów metalowych przez kilka rodzin, czego objawem są „pochówki książęce” w Leubingen i Helmsdorf.

Dystrybucja wyrobów metalowych z okresu IA epoki brązu jest w zasadzie taka sama jak w okresie poprzednim. Zmieniają się jednak relacje z innymi częściami Europy. Nie ma już tak jednoznacznej preferencji związków z Europą centralną (Niemcy środkowe). Sądząc po charakterze dostępnych źródeł, relacje te były rozłożone bardziej równomiernie na całą Europę.

Z początkiem okresu IB epoki brązu w całej Europie dochodzi do ukształtowania się nowego

międzyregionalnego porządku, związanego z kulturą mogiłową, na północy zaś z kulturą nordyjską. Dystrybucja ówczesnych znalezisk metalowych jest w miarę równomierna na terenie całej Danii. Dochodzi wtedy do wspomnianego już podziału badanego terenu na dwie podstawowe strefy. Wydaje się, że strefa I otrzymuje większość surowca od grup kultury mogiłowej z Meklemburgii i Pomorza poprzez Bałtyk, strefa II natomiast zaopatrywana była z terenu grupy Sögel-Wohlde, z niżowych regionów Europy północno-zachodniej.

W podsumowaniu Autorka podkreśla, iż proces kulturowych i etnicznych zróżnicowań, który na badanym obszarze sięga swoimi korzeniami środkowego neolitu, po pewnym zatrzymaniu, jakie nastąpiło w LN i okresie IA epoki brązu, w okresie IB nabrał znowu rozpędu.

Kończąc niniejszą, bardzo obszerną, recenzję należy stwierdzić, iż praca H. Vandkilde „From Stone to Bronze” powinna być w sumie oceniona bardzo wysoko. Nieliczne i mniej istotne niedociągnięcia, o których wspominałem wyżej, nie mogą zmienić tej oceny. Jest to bowiem pierwsza praca w Danii o tak wielkim zasięgu przestrzennym i czasowym, która nie ma tylko charakteru katalogowej prezentacji źródeł. Podstawowym jej walorem jest umiejętne połączenie w jedną całość archeologicznej warstwy empirycznej z próbą wyjaśnienia (w oparciu o kilka teoretycznych podejść) przemian w produkcji i organizacji społecznej zachodzących na przełomie epok neolitu i brązu. Jest ona pod tym względem ważnym wydarzeniem dla całej prehistoriografii europejskiej, rozpiętej między dwa skrzydła: anglosaskie (gdzie w formie najczęściej pryncyparskiej podejmuje się rozległe zagadnienia interpretacyjne z poziomu makrostrukturalnego) oraz centralnoeuropejskie (jakże często kojarzone z wielkimi tomami katalogów źródeł). Praca H. Vandkilde ujawnia także szersze zjawisko w tym względzie, a mianowicie rolę archeologii skandynawskiej, która na swoim gruncie dokonuje syntezy obu tych nurtów, próbując połączyć je w jedną harmonijną całość.

Innym atutem omawianej pracy jest jej wyczerpujący analityczny charakter. Zawiera ona tak wielkie bogactwo różnorodnych zestawień, ukazujących poszczególne zjawiska źródłowe z wielu punktów widzenia, że czytelnik ma wielką swobodę poruszania się po tych przestrzeniach. Mogą to być – paradoksalnie – wyprawy niezależnymi drogami, innymi od dróg wyjaśnienia przyjmowanych przez Autorkę. Nie ukrywam bowiem, że są w tej pracy punkty kontrowersyjne, takie jednak,

które otwierają pole do dyskusji. Można tu wymienić np. kwestię interpretacji danych archeologicznych jako związanych ze społecznościami bardziej lub mniej (wybór Autorki) zróżnicowanymi wewnątrznie czy możliwości odnajdywania w źródłach śladów zróżnicowania międzygrupowego (wybór Autorki) lub wewnątrzgrupowego, a także wzajemne relacje poszczególnych sfer kultury społeczeństw przełomu epok neolitu i brązu (choćby problem: wytwórczość metalurgiczna a aktywność rytualno-religijna). Dzięki wyczerpującemu charakterowi omawianej pracy czytelnik ma jednak dużą swobodę w podejmowaniu dyskusji z Autorką na te i inne istotne kwestie interpretacyjne.

Z punktu widzenia czytelnika polskiego warta podkreślenia jest jeszcze jedna cecha omawia-

nej pracy: jej rozwinięta analityka metaloznawcza. Nie ma w polskiej literaturze opracowania, które można byłoby pod tym względem porównać z książką H. Vandkilde. Jej analityka, jasne procedury formułowania uogólnień, umiejętne ich wiązanie z zagadnieniami dotyczącymi przestrzennej organizacji produkcji oraz dynamiki struktur społecznych, to wszystko czyni z niej – jak już podkreślałem wcześniej – pracę pod tym względem wzorcową.

Na koniec pozostaje mi refleksja osobista: czytanie takiej pracy jak książka Helle Vandkilde „From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark” jest przyjemnością, którą warto się podzielić z innymi. Dlatego właśnie powstała ta recenzja.

Janusz Czebreszuk

LITERATURA

- Abels B.
1972 *Die Randleistenbeile in Baden-Württemberg, dem Elsass, der Franche Comté und der Schweiz*, „Prähistorische Bronzefunde” IX. 4, München.
- Blajer W.
1990 *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*, Wrocław.
1992 *Ze studiów nad skarbami okresu halsztackiego w Polsce*, (w:) S. Czopek (red.) *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, 101-10.
- Brøndsted J.
1957 *Denmarks Oldit I. Stenalderen*, København.
1958 *Denmarks Oldit II. Bronzealderen*, København.
- von Brunn W. A.
1959 *Bronzezeitliche Hortfunde I. Die Hortfunde der frühen Bronzezeit aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen*, Berlin.
- Case H.
1977 *The Beaker Culture in Britain and Ireland*, (in:) R. Mercer (red.) *Beakers in Britain and Europe: Four Studies*, BAR suppl. Series 26, Oxford, 71-89.
- Christlein R.
1964 *Beiträge zur Stufengliederung der frühbronzezeitlichen Flachgräberfelder in Süddeutschland*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter”, vol. 29, 25-63.
- Clarke D. L.
1970 *Beaker Pottery of Great Britain and Ireland*, T. 1, 2, Cambridge.
- Damm C.
1993 *The Danish Single Grave Culture – Ethnic Migration or Social Construction?*, „Journal of Danish Archaeology”, vol. 10, 65-75.
- Gerloff S.
1975 *The Early Bronze Age Daggers in Great Britain, and a Reconsideration of the Wessex Culture*. „Prähistorische Bronzefunde”. VI. 2, München.
- Jensen J.
1988 *I begyndelsen. Fra de ældste tider til ca. 1r 200 f. Kr.*, *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie I*, København.
- Kinnes I., Gibson A., Ambers J., Bowman S., Boast R.
1991 *Radiocarbon Dating and British Beakers. The British Museum Programme*, „Scottish Archaeological Review”, vol. 8, s. 35-78, łącznie z komentarzami J. N. Lantinga, J. D. van der Waals, H. Case, I. Shepharda, D. D. A. Simpsona, S. Shennana i R. J. Harrisona oraz z odpowiedzią I. Kinnesa.
- Krause R.
1988 *Die endneolitische und frühbronzezeitliche Grabfunde auf der Nordstadterrasse von Singen am Hohentwiel*, Stuttgart.
- Kristiansen K.
1987 *From stone to bronze – the evolution of social complexity in northern Europe 2300-1200 BC*, (w:) E. M. Brumfiel, T. Earle (red.) *Specialization, Exchange and Complex Societies*, Cambridge, 30-51.
1989 *Value, ranking and consumption in the Bronze Age*, (w:) H.-Å. Nordström, A. Knappe (red.) *Bronze Age Studies*, Stockholm, 21-24.
- Kubach W.
1977 *Zum Beginn der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Süddeutschland*, (w:) *Jahresbericht des Institut für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main*, 119-163.
- Lanting J. N., van der Waals J. D.
1972 *British Beakers as seen from the Continent*, „Heliolum”, vol. 12, 20-46.
- Lomborg E.
1973 *Die Flintdolche Dänemarks*, København.
- Mandera H.-E.
1953 *Versuch einer Gliederung der Aunjetitzer Kultur in Mitteldetschland*, „Jahresschrift für mitteledeutsche Vorgeschichte”, vol. 37, 177-236.
- Mayer E. F.
1977 *Die Äxte und Beile in Österreich*, „Prähistorische Bronzefunde” IX. 9, München.
- Montelius O.
1885 *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskild hänsyn till Skandinavien*. „Kongl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Handlingar”, vol. 30, Stockholm.

- 1900 *Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien*, Braunschweig.
- Moucha V.
1963 *Die Periodisierung der Úněticer Kultur in Böhmen*, „Sbornik Československé Společnosti Archeologické“, vol. 3, 9-60.
- Neugebauer J.-W.
1975 *Bronzezeitliche Ansiedlungen in Grossweikersdorf, p. B. Tulln, NÖ. Ein Beitrag zur Gliederung der Veterov-Kultur in Niederösterreich*, „Archaeologia Austriaca“, vol. 58, 5
1977 *Die Stellung der Veterovkultur bzw. ihrer Böheimkirchner Gruppe am Übergang von der frühen zur mittleren Bronzezeit Niederösterreichs*, „Archaeologisches Korrespondenzblatt“, vol. 9, 35-52.
1987 *Die Bronzezeit im Osten Österreichs*, St. Pölten-Wien.
- Ondraček J.
1967 *Moravska protoúnětická kultura*, „Slovenská Archeológia“, vol.15, z.2, 386-446.
- Reinecke P.
1924 *Zur chronologischen Gliederung der süddeutschen Bronzezeit*, „Germania“, vol. 8, 43-44.
- Ruckdeschel W.
1978 *Die frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns*, Część 1-2, Antiquitas Reihe, T. 2.11, Bonn.
- Schubert E.
1973 *Studien zur frühen Bronzezeit in der mittleren Donau*, „Bericht der römisch-germanischen Kommission“, vol. 54, 1-105.
- Stein F.
1976 *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Cz. 23, Bonn.
- Stuiver M., Reimer P. J.
1993 *Radiocarbon Calibration Program*, ver. 3.0.3, University of Washington, Quaternary Isotope Lab., „Radiocarbon“, vol. 35, 215-30.
- Torbrügge W.
1960 *Die Bronzezeit in Bayern. Stand der Forschung zur relativen Chronologie*, „Bericht der römisch-germanischen Kommission“, vol. 40, 1-78.
- Vandkilde H.
1990 *Von der Steinzeit bis zur Bronzezeit in Dänemark*, „Zeitschrift für Archäologie“, vol. 23:2, 175-200.

Adres autora:

dr Janusz Czebreszuk
Instytut Prahistorii UAM
ul. Św. Marcina 78
61-809 Poznań